

การสร้างนาฏศิลป์พื้นบ้านอีสาน ชุดเดินดงชมบุงลิง
Creation of Isaan Folk Dance Den Dong Chom Bung Ling

อนุชิต ซีโมรส

Anuchit Seemorot

อาจารย์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม

Lecturer from the Faculty of Humanities and Social Sciences Rajabhat Mahasarakham University

*Corresponding Author Email: Seemorot@gmail.com

Received: 12 July 2025

Revised: 29 July 2025

Accepted: 3 August 2025

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ 1. เพื่อศึกษาทรัพยากรทางธรรมชาติวนอุทยานโกสัมพี อำเภอกอสมพิสัย จังหวัดมหาสารคาม และ 2. เพื่อสร้างสรรค์การแสดง ชุดเดินดงชมบุงลิง เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยศึกษาจากเอกสารวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง แล้วนำข้อมูลที่รวบรวมได้จากเอกสารวรรณกรรม มาวิเคราะห์แบบเชิงเนื้อหา ผลการวิจัยพบว่า 1) ทรัพยากรธรรมชาติที่วนอุทยานโกสัมพี อำเภอกอสมพิสัย จังหวัดมหาสารคาม จึงทำให้ผู้ศึกษาเกิดความสนใจและเลือกศึกษา โดยศึกษาแนวความคิดสร้างสรรค์ชุดการฟ้อนของภาคอีสาน ซึ่งได้มีการประดิษฐ์ลีลาท่ารำ ดนตรีที่ใช้ประกอบการแสดง โดยนำความรู้และทักษะพื้นฐานทางนาฏศิลป์ มาประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมและมีความหลากหลาย แปลกใหม่ อันเป็นการแสดงถึงลักษณะความสวยงามของท่ารำ เพื่อผลการศึกษาที่ได้จะได้นำไปเป็นประโยชน์ต่อหน่วยงานที่สนใจนำไปอนุรักษ์เผยแพร่ความรู้และส่งเสริมการการท่องเที่ยว ที่ใช้ประกอบการแสดงให้เหมาะสมและมีความหลากหลาย แปลกใหม่ อันเป็นการแสดงถึงลักษณะความสวยงาม สื่ออัตลักษณ์ท้องถิ่น นำไปอนุรักษ์เผยแพร่ความรู้ เป็นการแสดงที่เป็นเอกลักษณ์ของชาวอำเภอกอสมพิสัย จังหวัดมหาสารคาม ให้เป็นที่รู้จักแก่บุคคลทั่วไป และ 2) การสร้างสรรค์การแสดง ชุดเดินดงชมบุงลิง เพื่อส่งเสริมมรดกทางวัฒนธรรมท้องถิ่น นำเสนอในรูปแบบการแสดงพื้นบ้านอีสานสร้างสรรค์ ประกอบด้วย 2.1) แนวคิดมาจากการสร้างนาฏศิลป์พื้นบ้านอีสาน 2.2) การกำหนดรูปแบบ การสร้างโครงร่าง เป็นการฟ้อนพื้นเมืองอีสาน โดยกำหนดให้มีช่วงการที่อธิบายและเชิญชวนให้มาเที่ยวชมตามเรื่องราว เพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยว 2.3) ดนตรี วงดนตรีที่ใช้ประกอบการสร้างนาฏศิลป์สร้างสรรค์ 2.4) ผู้แสดงเพื่อให้เกิดสุนทริย์รสในผลงานการสร้างสร้างสรรค์ 2.5) เครื่องแต่งกายประกอบการแสดงประกอบด้วย เครื่องแต่งกาย เครื่องประดับ โดยผู้สร้างสรรค์ได้ศึกษาการแต่งกายพื้นบ้านอีสาน จึงพบแนวทางในการออกแบบที่นำมาใช้ได้ ประกอบด้วย (1) การออกแบบเครื่องแต่งกายการแสดงแสดงพื้นบ้านอีสานจะต้องยึดจารีตแบบแผนการแต่งกายของชาวอีสาน และเหมาะสมกับการแสดง (2) การกำหนดเครื่องแต่งกาย ผู้สร้างสรรค์ยึดการแต่งกายแบบพื้นบ้านอีสานคือ สวมเสื้อแขนกระบอก ห่มสไบ เป็นการใส่สไบห่มทับนุ่งผ้าถุง (3) การกำหนดรูปทรงและสีของเครื่องแต่งกาย จะต้องคำนึงถึงรูปแบบของการแสดงและอำนวยความสะดวกในการเคลื่อนไหวของผู้แสดงได้อีกด้วย (4) การเลือกสีของเครื่องแต่งกายเป็นการแสดงเพื่อสื่อให้เห็นถึงสีและความสดใส (5) การใช้เครื่องประดับ ผู้สร้างสรรค์ใช้ดอกไม้ประดับศีรษะ เครื่องประดับได้แก่ สร้อยคอ สักวาล ต่างหู กำไลข้อมือ และเข็มขัด เครื่องประดับดังเป็นไปตามแบบพื้นบ้านอีสาน และ (6) ท่ารำ การออกแบบ

ทำร่ำเป็นกระบวนการประกอบสร้างที่สำคัญอย่างหนึ่งของศิลปะการแสดงเพราะทำร่ำที่งดงามทำให้การแสดงสมบูรณ์และสามารถดึงดูดความสนใจจากผู้ชม อีกทั้งการประดิษฐ์ทำร่ำชิ้นใหม่ที่มีความสอดคล้องสัมพันธ์กันได้อย่างลงตัวตามหลักของการเคลื่อนไหวของนาฏศิลป์นั้นจำเป็นต้องมีพื้นฐานความรู้ ที่สะสมมากพอสมควร จึงจะสามารถประยุกต์ในการประดิษฐ์ทำร่ำใหม่ได้สวยงาม

คำสำคัญ: เติงดงชมบุงลึง, นาฏศิลป์พื้นบ้านอีสาน, ธรรมชาติ

Abstract

This research consists purposes were 1. to study the natural resources of Kosamphi Forest Park Kosum Phisai District Maha Sarakham Province and 2. to create the performance “Den Dong Chom Bung Ling” (A Walk in the Forest to See the Bung Ling). This research is qualitative in nature The study was conducted through a review of relevant literature and documents. Data gathered from the literature review were analyzed using content analysis. The research findings revealed that 1) The natural resources of Kosamphi Forest Park in Kosum Phisai District Maha Sarakham Province attracted the researcher’s interest and became the focus of the study. The research explored creative concepts for northeastern Thai dance choreography, including the invention of dance movements and the selection of accompanying music. Knowledge and basic skills in performing arts were applied to create diverse and innovative routines, expressing the aesthetic qualities of the dance and reflecting local identity. The results are expected to be beneficial to agencies interested in preserving, disseminating, and promoting cultural knowledge, as well as enhancing tourism. The performances are designed to be distinctive representations of the cultural heritage of Kosum Phisai District Maha Sarakham Province making them better known to the general public and 2) The creative performance “Den Dong Chom Bung Ling” was developed to promote local cultural heritage in the form of a creative Isan folk performance. The creative process involved 2.1) Developing the concept based on Isan folk dance traditions 2.2) Determining the structure as an Isan folk dance, including segments narrating and inviting audiences to visit the area, thereby promoting tourism 2.3) Selecting music from an Isan folk music ensemble to accompany the performance 2.4) Choosing performers capable of delivering an aesthetically pleasing artistic experience and 2.5) Designing costumes and accessories based on traditional Isan attire (1) Costume design adhered to traditional Isan dress codes and suited the performance context (2) Performers wore sua khaen kabok (tube-sleeve blouse), sabai (shoulder cloth), and a pha toong (wraparound skirt) (3) Costume shapes and colors were selected to suit the performance style and allow ease of movement (4) Colors were chosen to convey brightness and vibrancy and (5) Accessories included floral hairpieces, necklaces, sangwan (chest ornaments), earrings, bracelets, and belts reflecting Isan traditions.

Designing dance movements as an essential creative process in the performing arts. Beautifully choreographed movements enhance the overall performance and capture audience attention. New movements were crafted in harmony with established principles of Thai classical dance, requiring a solid foundation of knowledge to ensure beauty and coherence in the choreography.

Keywords: Den Dong Chom Bung Ling, Northeastern Folk Dance, Nature

บทนำ

ประเทศไทยมีทรัพยากรทางธรรมชาติที่สวยงามติดอันดับโลกมากมาย ซึ่งเกิดจากสภาพ ภูมิประเทศตั้งแต่หาดทราย ชายทะเลจนถึงยอดเขาสูงถึง 2,500 เมตร จากระดับน้ำทะเลปานกลางผนวกกับการรวมกับความสนใจและนิยมในกระแสนการท่องเที่ยวเชิงนิเวศจากนักท่องเที่ยวมากขึ้น ส่งเสริมและประชาสัมพันธ์จากนโยบายของรัฐในอันที่จะส่งเสริมให้การท่องเที่ยวมีศักยภาพ โดยใช้ทรัพยากรท่องเที่ยวทางธรรมชาติ ทางประวัติศาสตร์และทางศิลปวัฒนธรรม เป็นทุนให้เกิดการ ท่องเที่ยวตาม วิสัยทัศน์ของการท่องเที่ยวไทย ที่กล่าวว่า มุ่งพัฒนาและส่งเสริมให้อุตสาหกรรมท่องเที่ยวไทยก้าวสู่มาตรฐานคุณภาพ เป็นการ ท่องเที่ยวแบบยั่งยืน สามารถแข่งขันในตลาดโลกอัน จะนำไปสู่การเป็นเมืองหลวงแห่งการท่องเที่ยวของเอเชีย (Tourism Capital of Asia) (สำนักงานการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย, 2549) ดังนั้นหากพื้นที่ใดมีศักยภาพและสามารถจัดให้เกิดการท่องเที่ยว ได้ อย่างยั่งยืนก็ควรสนับสนุน ให้ชุมชนได้รู้จักการจัดการท่องเที่ยวที่ถูกต้อง ทั้งในด้านศิลปวัฒนธรรมด้านทรัพยากรทางธรรมชาติ ที่มี อยู่ในท้องถิ่น เช่น อุทยานและวนอุทยาน

วนอุทยานโกสัมพี หรือที่ชาวบ้านท้องถิ่นเรียกว่า บุ่งลิง หรือ หนองบุง เป็นป่าดงดิบธรรมชาติที่อยู่ใกล้ใจกลางชุมชน เป็น สถานท่องเที่ยวตามธรรมชาติบุง (แปลว่า บึง) พรรณไม้น้ำยืนต้นและดอกไม้ สัตว์ป่า และลิงแสมสีทอง ซึ่งมีที่เดียวในโลก วนอุทยาน โกสัมพีตั้งอยู่ที่หมู่ที่ 1 บ้านคัมกลาง ตำบลหัวขวาง อำเภอโกสัมพีสัย จังหวัดมหาสารคาม อยู่ติดแม่น้ำชี มีเนื้อที่ประมาณ 125 ไร่ ต่อมาจังหวัดมหาสารคามได้เสนอขอให้กรมป่าไม้มาดำเนินการจัดการ พื้นที่สาธารณประโยชน์แห่งนี้ให้เป็นวนอุทยานเพื่อให้เป็น สถานที่พักผ่อนหย่อนใจของประชาชนโดยทั่วไปและกรมป่าไม้โดยส่วนอุทยานแห่งชาติ จึงได้เข้ามาดำเนินการแต่งตั้งเป็นวน อุทยาน ตั้งแต่วันที่ 1 ตุลาคม 2519 เป็นต้นมา ในอดีตบริเวณนี้เป็นป่าดงดิบ และมีศาลปู่ตาที่คนอีสานเรียกว่า ป่าดอนปู่ตา เป็น สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ เป็นที่เคารพนับถือของชาวโกสัมพีสัย และมีความเชื่อว่าสัตว์ป่าและฝูงลิงซึ่งมีจำนวนมากกว่า 500 ตัวที่อาศัยอยู่ ในบริเวณนั้น เป็นสัตว์ของปู่ตา ที่วนอุทยานโกสัมพีสัยมีจุดที่น่าสนใจหลายอย่าง โดยเริ่มจากลิงสีทอง เป็นสัตว์ป่าประจำถิ่นของป่า แห่งนี้ โดยลิงแสมในวนอุทยานโกสัมพีสัยจะมีลักษณะ 2 สี คือลิงแสมสีเทาและลิงแสมสีทอง และลิงแสมสีทองจะมีเฉพาะในวน อุทยานโกสัมพีสัยแห่งนี้เพียงที่เดียว ลิงแสม เป็นสัตว์ประจำถิ่นของป่าแห่งนี้มี 2 พันธุ์ คือ ลิงแสมสีเทาและลิงแสมสีทอง กว่า 500 ตัว ที่ควรค่าแก่การอนุรักษ์โดยกระบวนการวิจัย และเสริมความพยายามที่จะปกป้องและคุ้มครองมรดกโลกทางวัฒนธรรมและทาง ธรรมชาติ ทั้งนี้ การศึกษาแนวทางในการศึกษาวิจัย ยังมีความสอดคล้องกับแผนปฏิบัติการ 4 ปี ของ กรมส่งเสริมวัฒนธรรม (พ.ศ. 2561-2564) ในข้อ 2.3 ร่างแผนแม่บทวัฒนธรรมแห่งชาติ ฉบับที่ 2 (2560-2569) ที่มีวิสัยทัศน์ ว่าด้วยวัฒนธรรมนำไทยสู่ สังคมแห่งความมั่นคง มั่งคั่ง ยั่งยืน โดยในประเด็นยุทธศาสตร์และกลยุทธ์ ข้อ 2) อนุรักษ์ สืบทอด และส่งเสริมศาสนา ศิลปะ

วัฒนธรรม ว่าด้วยกลยุทธ์ในเรื่องของส่งเสริมการวิจัยโดยใช้องค์ความรู้ด้านศิลปะ และวัฒนธรรมเพื่อส่งเสริมและพัฒนา อีกทั้งยังเป็นการอนุรักษ์ สืบทอดและเผยแพร่ศิลปะและวัฒนธรรม เพื่อให้สอดคล้องตามแผนดังกล่าวจึงเหมาะแก่การนำมาศึกษาวิจัยโดยใช้ องค์ความรู้ด้านศิลปะและวัฒนธรรม อีกทั้งเพื่อเป็นการเผยแพร่จึงจะนำผลที่ได้จากการศึกษาวิจัยมาวิเคราะห์ สังเคราะห์และ สร้างสรรค์ผ่านกระบวนการสร้างสรรค์ทางด้านนาฏศิลป์ ตามลำดับ

ทักษะความคิดสร้างสรรค์ เป็นการใช้ทักษะการคิดค้นใหม่ ๆ ที่ไม่ซ้ำแบบใคร โดยสร้างขึ้นด้วยอารมณ์ความรู้สึกทางศิลปะ และการเคลื่อนไหวอวัยวะส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย อย่างประณีต อ่อนช้อยจนเกิดความงดงามวิจิตรบรรจงซึ่งต้องสร้างสรรค์ให้ สมบูรณ์และเหมาะสมตามองค์ประกอบของนาฏศิลป์ เพื่อให้การแสดงนาฏศิลป์มีคุณค่าและสามารถสร้างความบันเทิง ความ เพลิดเพลินใจให้กับผู้ชมได้ (โกวิท ประวาลพฤกษ์ และคณะ, 2545) การแสดงที่ประดิษฐ์ขึ้นใหม่ จะคำนึงถึงความเหมาะสมในการ นำไปใช้ ส่วนมากได้แนวมาจากสภาพความเป็นอยู่ของคนพื้นบ้าน การทำมาหากิน อุตสาหกรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณีในแต่ ละท้องถิ่น ที่แสดงออกเพื่อเป็นเอกลักษณ์ประจำท้องถิ่นของตน ซึ่งอาจเรียกการฟ้อนรำแบบที่ปรับปรุงขึ้นว่า “การฟ้อนพื้นบ้าน” (อมรา กล้าเจริญ, 2526, น.48)

ดังนั้น ด้วยเหตุปัจจัยเหล่านี้ผู้วิจัยจึงเห็นว่า การสร้างสรรค์การแสดงเป็นอีกรูปแบบที่ควรแก่การศึกษาเพื่อปกป้องและ ค้ำครองมรดกโลกทางวัฒนธรรมและทางธรรมชาติในรูปแบบการแสดงของภาคอีสาน โดยมุ่งเน้นโดยมุ่งเน้นศึกษาทรัพยากรทาง ธรรมชาติในวนอุทยานโกสัมพี โดยใช้แนวความคิดนาฏยประดิษฐ์และทฤษฎีสุนทรียศาสตร์ เพื่อสร้างสรรค์การแสดงขึ้นมาใหม่ เพื่อนำเสนอโดยผ่านกระบวนการวิเคราะห์ เพื่อให้ได้มาซึ่งการแสดงที่เป็นแบบนาฏศิลป์พื้นบ้านอีสาน

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาทรัพยากรทางธรรมชาติวนอุทยานโกสัมพี อำเภอโกสุมพิสัย จังหวัดมหาสารคาม
2. เพื่อสร้างสรรค์การแสดง ชูเดินดงชมบ่วงลิง

การบททวนวรรณกรรม

ผู้วิจัยกล่าวได้ว่า เอกลักษณะเฉพาะของภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยสะท้อนให้เห็นในศิลปะและวัฒนธรรมของ นาฏศิลป์พื้นบ้านอีสาน นาฏศิลป์ภูไท ระเบียบ และเชิงกะปอ เป็นตัวอย่างของการรำพื้นบ้านและดนตรีพื้นบ้านที่บอกเล่า เรื่องราวความเชื่อ ประเพณี และวิถีชีวิตของชาวอีสาน หนึ่งในกรรการเหล่านี้คือ เชิง วรรณกรรมหลายชิ้นเน้นย้ำถึงคุณค่าของ นาฏศิลป์พื้นบ้านในฐานะวิธีการส่งเสริมการเรียนรู้ระหว่างรุ่น การอนุรักษ์วัฒนธรรมท้องถิ่น และการส่งเสริมความภาคภูมิใจในภูมิ ปัญญาท้องถิ่น นอกจากนี้ ยังพบว่า นาฏศิลป์พื้นบ้านสามารถนำไปใช้ได้อย่างมีประสิทธิภาพในงานศิลปะสมัยใหม่โดยไม่สูญเสีย เอกลักษณะเฉพาะตัว และการสร้างสรรค์นาฏศิลป์พื้นบ้านใหม่ จำเป็นต้องมีวิธีการวิจัยที่ชัดเจน ซึ่งเริ่มต้นจากการศึกษาภูมิหลังทาง วัฒนธรรม ตามด้วยการเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนาม การวิเคราะห์องค์ประกอบนาฏศิลป์ และการออกแบบการแสดงที่สนับสนุน วัตถุประสงค์ นำเสนอวิธีการสร้างสรรค์การแสดงนาฏศิลป์พื้นบ้านที่ให้ความสำคัญกับการมีส่วนร่วมของชุมชนในการสื่อสารและ การแบ่งปันข้อมูล นอกจากการนำเสนอช่วงเวลาพร้อมสมัยอย่างสร้างสรรค์แล้ว เทคนิคนี้ยังรับประกันว่าผลงานนั้นมีความสมจริง และยังคงรักษากำเนิดทางวัฒนธรรมเอาไว้ ตลอดจน การสร้างนาฏศิลป์พื้นบ้านอีสาน ชูเดินดงชมบ่วงลิง ได้นำเสนอแง่มุมทาง

วัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อม วิถีชีวิตของชาวบ้าน ซึ่งรวมถึงการหาอาหารจากป่า ความเชื่อดั้งเดิมเกี่ยวกับป่าและสัตว์ และการดำรงชีวิตที่พึ่งพาธรรมชาติ ล้วนเชื่อมโยงกับบึงลึง ซึ่งเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำและป่าพื้นเมือง ความเชื่อและความเชื่อมโยงระหว่างชุมชนและป่าไม่ได้รับการศึกษาโดยนักวิจัยท้องถิ่น และมีความเชื่อมโยงอย่างแนบแน่นระหว่างสิ่งแวดล้อมและศิลปะและวัฒนธรรม เพื่อให้การแสดง มีทั้งมิติทางศิลปะและมิติที่สำคัญที่ควรพิจารณาบริบททางวัฒนธรรมเหล่านี้ในการแสดง เป็นต้น

วิธีการดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยแบบเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยมีวิธีการดำเนินการวิจัย ดังนี้

1. แหล่งข้อมูลในการวิจัย ได้แก่ เป็นข้อมูลที่ได้จากการรวบรวมข้อมูลเอกสารต่าง ๆ (Document Research) อาทิ หนังสือ ตำรา เอกสารวิชาการ งานวิจัย และสื่ออิเล็กทรอนิกส์ที่เกี่ยวข้อง เป็นต้น

2. เครื่องมือในการวิจัย ได้แก่ แบบสังเกต (Observation) คือ ใช้ในการเก็บข้อมูลเกี่ยวกับพฤติกรรมหรือกิจกรรมของบุคคลหรือกลุ่มในสถานการณ์ต่าง ๆ โดยการสังเกตจะเป็นการบันทึกข้อมูลอย่างเป็นระบบและมีเป้าหมายที่ชัดเจน ตัวแบบสังเกตจะประกอบด้วยรายการของพฤติกรรมหรือเหตุการณ์ที่ต้องการสังเกต ซึ่งผู้สังเกตจะต้องทำการบันทึกข้อมูลอย่างเป็นระเบียบและตามหลักเกณฑ์ที่กำหนดไว้ล่วงหน้า เพื่อนำไปสู่การออกแบบ “การสร้างนาฏศิลป์พื้นบ้านอีสาน ชุดเดินดงชมบึงลึง”

3. การเก็บรวบรวมข้อมูล ได้แก่ การเก็บรวบรวมข้อมูลจาก 1) ข้อมูลปฐมภูมิ (Primary Data) คือ เป็นข้อมูลที่ได้จากการลงพื้นที่ภาคสนามทำการสังเกต และ 2) ข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary Data) คือ เป็นข้อมูลที่ได้จากการรวบรวมข้อมูลเอกสารต่าง ๆ (Document Research) อาทิ หนังสือ ตำรา เอกสารวิชาการ งานวิจัย และสื่ออิเล็กทรอนิกส์ที่เกี่ยวข้อง เป็นต้น

4. การวิเคราะห์ข้อมูล ได้แก่ การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ โดยการนำข้อมูลที่ได้จากการรวบรวมข้อมูลเอกสารต่าง ๆ มาวิเคราะห์ในเชิงเนื้อหา (Content Analysis) และสร้างสรรค์ออกมา “การสร้างนาฏศิลป์พื้นบ้านอีสาน ชุดเดินดงชมบึงลึง”

ผลการวิจัย

การวิจัยนี้ ผู้วิจัยสามารถจำแนกผลการวิจัยได้ ดังนี้

1. ศึกษาทรัพยากรทางธรรมชาติวนอุทยานโกสัมพี อำเภอโกสุมพิสัย จังหวัดมหาสารคาม

ผลการวิจัยพบว่า ทรัพยากรธรรมชาติที่วนอุทยานโกสัมพี อำเภอโกสุมพิสัย จังหวัดมหาสารคาม จึงทำให้ผู้ศึกษาเกิดความสนใจและเลือกศึกษา โดยศึกษาแนวความคิดสร้างสรรค์ชุดการฟ้อนของภาคอีสาน ซึ่งได้มีการประดิษฐ์ลีลาท่ารำ ดนตรีที่ใช้ประกอบการแสดง โดยนำความรู้และทักษะพื้นฐานทางนาฏศิลป์มาประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมและมีความหลากหลาย แปลกใหม่ อันเป็นการแสดงถึงลักษณะความสวยงามของท่ารำ เพื่อผลการศึกษาที่ได้จะได้นำไปเป็นประโยชน์ต่อหน่วยงานที่สนใจนำไปอนุรักษ์ เผยแพร่ความรู้และส่งเสริมการการท่องเที่ยว ที่ใช้ประกอบการแสดงให้เหมาะสมและมีความหลากหลาย แปลกใหม่ อันเป็นการแสดงถึงลักษณะความสวยงาม สื่ออัตลักษณ์ท้องถิ่น นำไปอนุรักษ์เผยแพร่ความรู้ เป็นการแสดงที่เป็นเอกลักษณ์ของชาวอำเภอโกสุมพิสัย จังหวัดมหาสารคาม ให้เป็นที่รู้จักแก่บุคคลทั่วไป

2. การสร้างสรรค์การแสดง ชุดเดินดงชมบุงลิ่ง

ผลการวิจัยพบว่า การสร้างสรรค์การแสดง ชุดเดินดงชมบุงลิ่ง โดยผู้วิจัยสามารถจำแนกได้ ดังนี้

2.1 แนวคิดมาจากการสร้างนาฏศิลป์พื้นบ้านอีสาน ชุดเดินดงชมบุงลิ่ง เพื่อส่งเสริมมรดกทางวัฒนธรรมท้องถิ่นที่นำเอาทรัพยากรทางธรรมชาติที่วนอุทยานโกสัมพี เช่น ต้นมะค่าป่า ลิงแสมสีทอง แก้งตาด แม่น้ำชี เป็นต้น

2.2 การกำหนดรูปแบบการสร้างโครงร่าง เป็นการพ่อนพื้นเมืองอีสาน โดยกำหนดให้มีช่วงการทออธิบายและเชิญชวนให้มาเที่ยวชมตามเรื่องราว เพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยว

2.3 ดนตรี วงดนตรีที่ใช้ประกอบการการสร้างสร้างสรรค์ เป็นวงดนตรีพื้นบ้านอีสาน ผู้สร้างสรรค์ได้ใช้ทำนองเพลงพื้นบ้านอีสาน ทำนองเดินดง มาสร้างสรรค์ให้เกิดเป็นทำนองที่มีความไพเราะ โดยมุ่งหวังให้เป็นการแสดงที่เป็นการเชิญชวนมาเที่ยวชมวนอุทยานโกสัมพีแบบนาฏศิลป์พื้นบ้านอีสาน

2.4 ผู้แสดงเพื่อให้เกิดสุนทรีรสในผลงานการสร้างสร้างสรรค์ ผู้สร้างสรรค์จึงจัดรูปแบบการแสดงให้เป็นการรำหมู่ในแบบ พ่อนแบบอีสาน ใช้ผู้แสดงผู้หญิงล้วน

2.5 เครื่องแต่งกายประกอบการแสดงประกอบด้วย เครื่องแต่งกาย เครื่องประดับ โดยผู้สร้างสรรค์ได้ศึกษาการแต่งกายพื้นบ้านอีสาน จึงพบแนวทางในการออกแบบที่นำมาใช้ได้ ดังรายละเอียด ดังนี้

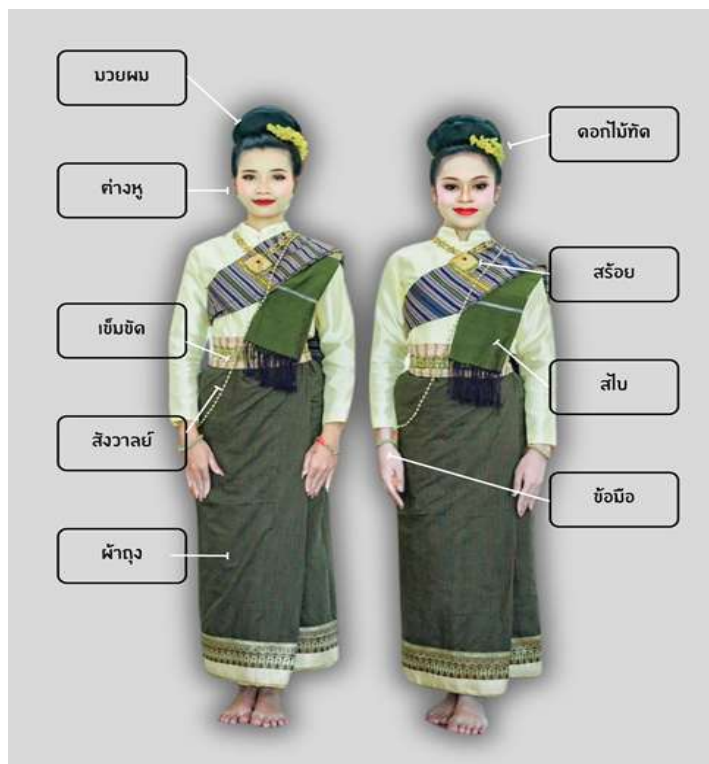
1) การออกแบบเครื่องแต่งกายการแสดงแสดงพื้นบ้านอีสานจะต้องยึดจารีตแบบแผนการแต่งกายของชาวอีสาน และเหมาะสมกับการแสดง

2) การกำหนดเครื่องแต่งกาย ผู้สร้างสรรค์ยึดการแต่งกายแบบพื้นบ้านอีสานคือ สวมเสื้อแขนกระบอก หมวกไหมพรม การใช้สไบไหมทับนุ่งผ้าถุง

3) การกำหนดรูปทรงและสีของเครื่องแต่งกาย จะต้องคำนึงถึงรูปแบบของการแสดงและอำนวยความสะดวกตัวในการเคลื่อนไหวของผู้แสดงได้อีกด้วย

4) การเลือกสีของเครื่องแต่งกายเป็นการแสดงเพื่อสื่อให้เห็นถึงสีและความสดใส

5) การใช้เครื่องประดับ ผู้สร้างสรรค์ใช้ดอกไม้ประดับศีรษะ เครื่องประดับ ได้แก่ สร้อยคอ สักวาล ต่างหู กำไลข้อมือ และเข็มขัด เครื่องประดับดังเป็นไปตามแบบพื้นบ้านอีสาน

ภาพประกอบที่ 1 เครื่องแต่งกาย (อนุชิต สีมอร์ส, 2567)

6) ทำรำ การออกแบบทำรำเป็นกระบวนการประกอบสร้างที่สำคัญอย่างหนึ่งของศิลปะการแสดงเพราะทำรำที่งดงามทำให้การแสดงสมบูรณ์และสามารถดึงดูดความสนใจจากผู้ชม อีกทั้งการประดิษฐ์ทำรำขึ้นใหม่ที่มีความสอดคล้องสัมพันธ์กันได้อย่างลงตัวตามหลักของการเคลื่อนไหวของนาฏยศิลป์นั้นจำเป็นต้องมีพื้นฐานความรู้ที่สะสมมาพอสมควร จึงจะสามารถประยุกต์ในการประดิษฐ์ทำรำใหม่ได้สวยงาม และการคิดกระบวนการทำรำ “เดินดงชมบ่วงลิง” ยึดหลักการเล่าเรื่องผ่านท่วงท่าที่สะท้อนวิถีชีวิตและธรรมชาติของป่าใช้ทำรำที่ประยุกต์จากนาฏยศิลป์พื้นบ้าน เช่น การเดินดง การเก็บพืชผล และการชื่นชมสัตว์ป่าให้สอดคล้องกับจังหวะดนตรีเน้นการเชื่อมโยงท่าอย่างต่อเนื่องให้เกิดภาพการเดินทางและการสำรวจป่าตามลำดับเนื้อหาสอดแทรกทำรำที่สื่อถึงความเคารพต่อธรรมชาติ เพื่อสร้างอารมณ์และคุณค่าทางวัฒนธรรมในบทการแสดง

 เริ่มต้นท่าเต้นด้วยเท้าซ้ายและขวา	อธิบายท่าเต้น : ประสานมือระหว่างหน้าอก ยกเท้าสลับกันตามจังหวะ	 เริ่มต้นท่าเต้นด้วยเท้าซ้าย	อธิบายท่าเต้น : เริ่มด้วยเท้าซ้ายและขวา ประสานมือระหว่างหน้าอก ยกเท้าสลับกันตามจังหวะ
 เริ่มต้นด้วยเท้าซ้ายและขวาเป็นต้น	อธิบายท่าเต้น : เริ่มด้วยเท้าซ้ายและขวา เป็นจังหวะตามระดับ	 เริ่มต้นด้วยเท้าซ้าย	อธิบายท่าเต้น : เริ่มด้วยเท้าซ้ายและขวา เป็นจังหวะตามระดับ
 เริ่มต้นด้วยเท้าซ้ายและขวาเป็นต้น	อธิบายท่าเต้น : ท่าออกท่าเต้น สูงขึ้นด้านข้างครึ่ง แล้วกลับสลับกัน	 เริ่มต้นด้วยเท้าซ้ายและขวาเป็นต้น	อธิบายท่าเต้น : ท่าเต้นด้านข้าง
 เริ่มต้นด้วยเท้าซ้ายและขวาเป็นต้น	อธิบายท่าเต้น : ท่าเต้นและยืนมือสลับไปมา	 เริ่มต้นด้วยเท้าซ้ายและขวาเป็นต้น	อธิบายท่าเต้น : เริ่มด้วยเท้าซ้ายและขวา เป็นจังหวะตามระดับ
 เริ่มต้นด้วยเท้าซ้ายและขวาเป็นต้น	อธิบายท่าเต้น : ท่าเต้นด้วยเท้าซ้ายและขวา เป็นจังหวะตามระดับ	 เริ่มต้นด้วยเท้าซ้ายและขวาเป็นต้น	อธิบายท่าเต้น : ท่าเต้นด้านข้าง
 เริ่มต้นด้วยเท้าซ้ายและขวาเป็นต้น	อธิบายท่าเต้น : ท่าเต้นด้วยเท้าซ้ายและขวา เป็นจังหวะตามระดับ	 เริ่มต้นด้วยเท้าซ้ายและขวาเป็นต้น	อธิบายท่าเต้น : ท่าเต้นด้านข้าง
 เริ่มต้นด้วยเท้าซ้ายและขวาเป็นต้น	อธิบายท่าเต้น : ท่าเต้นด้วยเท้าซ้ายและขวา เป็นจังหวะตามระดับ	 เริ่มต้นด้วยเท้าซ้ายและขวาเป็นต้น	อธิบายท่าเต้น : ท่าเต้นด้านข้าง
 เริ่มต้นด้วยเท้าซ้ายและขวาเป็นต้น	อธิบายท่าเต้น : ท่าเต้นด้วยเท้าซ้ายและขวา เป็นจังหวะตามระดับ	 เริ่มต้นด้วยเท้าซ้ายและขวาเป็นต้น	อธิบายท่าเต้น : ท่าเต้นด้านข้าง
 เริ่มต้นด้วยเท้าซ้ายและขวาเป็นต้น	อธิบายท่าเต้น : ท่าเต้นด้วยเท้าซ้ายและขวา เป็นจังหวะตามระดับ	 เริ่มต้นด้วยเท้าซ้ายและขวาเป็นต้น	อธิบายท่าเต้น : ท่าเต้นด้านข้าง
 เริ่มต้นด้วยเท้าซ้ายและขวาเป็นต้น	อธิบายท่าเต้น : ท่าเต้นด้วยเท้าซ้ายและขวา เป็นจังหวะตามระดับ	 เริ่มต้นด้วยเท้าซ้ายและขวาเป็นต้น	อธิบายท่าเต้น : ท่าเต้นด้านข้าง

ภาพประกอบที่ 2 ท่ารำ (อนุชิต สีมุข, 2567)

สรุปผลการวิจัย

การวิจัยนี้ ผู้วิจัยสามารถสรุปผลการวิจัยตามวัตถุประสงค์ได้ ดังนี้

1. เพื่อศึกษาทรัพยากรทางธรรมชาติวนอุทยานโกสัมพี อำเภอโกสัมพีสัย จังหวัดมหาสารคาม พบว่า ทรัพยากรธรรมชาติที่วนอุทยานโกสัมพี อำเภอโกสัมพีสัย จังหวัดมหาสารคาม จึงทำให้ผู้ศึกษาเกิดความสนใจและเลือกศึกษา โดยศึกษาแนวความคิดสร้างสรรค์ชุดการพ่อนของภาคอีสาน ซึ่งได้มีการประดิษฐ์ลีลาท่ารำ คนตรีที่ใช้ประกอบการแสดง โดยนำความรู้และทักษะพื้นฐานทางนาฏศิลป์มาประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมและมีความหลากหลาย แปลกใหม่ อันเป็นการแสดงถึงลักษณะความสวยงามของท่ารำ เพื่อผลการศึกษาที่ได้จะได้นำไปเป็นประโยชน์ต่อหน่วยงานที่สนใจนำไปอนุรักษ์เผยแพร่ความรู้และส่งเสริมการการท่องเที่ยวที่ใช้ประกอบการแสดงให้เหมาะสมและมีความหลากหลาย แปลกใหม่ อันเป็นการแสดงถึงลักษณะความสวยงาม สื่ออัตลักษณ์ท้องถิ่นนำไปอนุรักษ์เผยแพร่ความรู้ เป็นการแสดงที่เป็นเอกลักษณ์ของชาวอำเภอโกสัมพีสัย จังหวัดมหาสารคาม ให้เป็นที่รู้จักแก่บุคคลทั่วไป

2. เพื่อสร้างสรรค์การแสดง ชุดเดินดงชมบึงลิง พบว่า การสร้างสรรค์การแสดง ชุดเดินดงชมบึงลิง เพื่อส่งเสริมมรดกทางวัฒนธรรมท้องถิ่น นำเสนอในรูปแบบการแสดงพื้นบ้านอีสานสร้างสรรค์ ประกอบด้วย 1) แนวคิดมาจากการสร้างนาฏศิลป์พื้นบ้านอีสาน ชุด เดินดงชมบึงลิง เพื่อส่งเสริมมรดกทางวัฒนธรรมท้องถิ่น ที่นำเอาทรัพยากรทางธรรมชาติ ที่วนอุทยานโกสัมพี เช่น ต้นมะค่าป่า ลิงแสมสีทอง แก้งตาต แม่น้ำชี 2) การกำหนดรูปแบบ การสร้างโครงร่าง เป็นการพ่อนพื้นเมืองอีสาน โดยกำหนดให้มีช่วงการที่อธิบายและเชิญชวนให้มาเที่ยวชมตามเรื่องราว เพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยว 3) คนตรี วงดนตรีที่ใช้ประกอบการการสร้างสรรค์ เป็นวงดนตรีพื้นบ้านอีสาน ผู้สร้างสรรค์ได้ใช้ทำนองเพลงพื้นบ้านอีสาน ทำนองเดินดง มาสร้างสรรค์ให้เกิดเป็นทำนองที่มีความไพเราะ โดยมุ่งหวังให้เป็นการแสดงที่เป็นการเชิญชวนมาเที่ยวชมวนอุทยานโกสัมพี แบบนาฏศิลป์พื้นบ้านอีสาน 4) ผู้แสดงเพื่อให้เกิดสุนทรียรสในผลงานการสร้างสร้างสรรค์ ผู้สร้างสรรค์จึงจัดรูปแบบการแสดงให้เป็นการรำหมู่ในแบบ พ่อนแบบอีสาน ใช้ผู้แสดงผู้หญิงล้วน 5) เครื่องแต่งกายประกอบการแสดงประกอบด้วย เครื่องแต่งกาย เครื่องประดับ โดยผู้สร้างสรรค์ได้ศึกษาการแต่งกายพื้นบ้านอีสาน จึงพบแนวทางในการออกแบบที่นำมาใช้ได้ ได้แก่ 5.1) การออกแบบเครื่องแต่งกายการแสดงแสดงพื้นบ้านอีสานจะต้องยึดจารีตแบบแผนการแต่งกายของชาวอีสาน และเหมาะสมกับการแสดง 5.2) การกำหนดเครื่องแต่งกาย ผู้สร้างสรรค์ยึดการแต่งกายแบบพื้นบ้านอีสานคือ สวมเสื้อแขนกระบอก ห่มสไบ เป็นการใช้สไบห่มทับนุ่งผ้าถุง 5.3) การกำหนดรูปทรงและสีของเครื่องแต่งกาย จะต้องคำนึงถึงรูปแบบของการแสดงและอำนวยความสะดวกในการเคลื่อนไหวของผู้แสดงได้อีกด้วย 5.4) การเลือกสีของเครื่องแต่งกายเป็นการแสดงเพื่อสื่อให้เห็นถึงสีและความสดใส 5.5) การใช้เครื่องประดับ ผู้สร้างสรรค์ใช้ดอกไม้ประดับศีรษะ เครื่องประดับ ได้แก่ สร้อยคอ สักวาล ต่างหู กำไลข้อมือ และเข็มขัด เครื่องประดับดังเป็นไปตามแบบพื้นบ้านอีสาน และ 5.6) ท่ารำ การออกแบบท่ารำเป็นกระบวนการประกอบสร้างที่สำคัญอย่างหนึ่งของ ศิลปะการแสดงเพราะท่ารำที่งดงามทำให้การแสดงสมบูรณ์และสามารถดึงดูดความสนใจจากผู้ชม อีกทั้งการประดิษฐ์ท่ารำขึ้นใหม่ที่มี ความสอดคล้องสัมพันธ์กันได้อย่างลงตัวตามหลักของการเคลื่อนไหวของนาฏศิลป์นั้นจำเป็นต้องมีพื้นฐานความรู้ ที่สะสมมากพอสมควร จึงจะสามารถประยุกต์ในการประดิษฐ์ท่ารำใหม่ได้สวยงาม

การสร้างนาฏศิลป์พื้นบ้านอีสาน ชุดเดินดงมุงปลิง เพื่อส่งเสริมมรดกทางวัฒนธรรมท้องถิ่น เป็นการสร้างสรรค์โครงการแสดง ที่นาฬารพยากรทางธรรมชาติ ที่วนอุทยานโกสัมพี อำเภอกอสุภพิสัย ผ่านกระบวนการแสดงถ่ายทอดออกมาด้วยกระบวนการสร้างสรรค์ก่อให้เกิดหลักการและวิธีการที่สามารถนำมาพัฒนาการสร้างสรรคทางด้านการแสดงพื้นบ้านได้อย่างมีระบบ คือ 1) กลวิธีในการสร้างสรรคท่าพ็อน ด้วยวิธีนำท่าหลักจากแม่บทอีสานมาสร้างสรรคให้เกิดกระบวนการท่าพ็อนใหม่ 2) ทำนองเพลงสื่อความหมายถึงการเชิญชวนให้มาเที่ยวชมวนอุทยานโกสัมพี เป็นการสร้างโครงการแสดงนาฏศิลป์พื้นบ้านอีสาน ชุด เดินดงมุงปลิง เพื่อส่งเสริมมรดกทางวัฒนธรรมท้องถิ่น และ 3) องค์ประกอบที่สื่อสารผ่านเสื้อผ้าเครื่องแต่งกายของนักแสดง ซึ่งรูปแบบการสร้างสรรคผลงานจัดเป็นลำดับขั้นตอนซึ่งตรงกับแนวคิดนาฏยประดิษฐ์ของสุรพล วิรุฬห์รักษ์ (2547, น.225) ที่กล่าวว่า นาฏยประดิษฐ์ หมายถึง การคิด การออกแบบ และการสร้างสรรค แนวคิด รูปแบบ กลวิธีของนาฏศิลป์ชุดหนึ่ง ที่แสดงโดย ผู้แสดงคนเดียว หรือหลายคน ทั้งนี้รวมถึงการปรับปรุงผลงานในอดีต นาฏยประดิษฐ์ จึงเป็นการทำงานที่ครอบคลุม ปรังญา เนื้อหาความหมาย ท่ารำ ท่าเต้น การแปรแถว การตั้งซุ่ม การแสดงเดี่ยว การแสดงหมู่ การกำหนดเพลง เครื่องแต่งกาย ฉาก และส่วนประกอบอื่น ๆ ที่สำคัญในการแสดงทำให้นาฏศิลป์ชุดหนึ่งมีความสมบูรณ์ ซึ่งสอดคล้องกับอุษา สบฤกษ์ (2545, น.17) ที่กล่าวว่า การสร้างสรรคต้องมีความแปลกใหม่และมีคุณค่า โดยงานที่สร้างสรรคต้องยอมรับว่ามีความถูกต้อง คือ ความสามารถ ใช้งานได้ ดีงาม สวยงาม ไพเราะ หรือมีสุนทริยภาพสามารถนำไปใช้ในประชาสัมพันธหรือในโอกาสต่าง ๆ และนำไปใช้ประกอบการเรียนการสอนนาฏศิลป์พื้นบ้านสร้างสรรคได้ อีกทั้ง จากแนวคิดการประดิษฐ์ท่ารำของเฉลย ศุขะวนิช (2546) ได้อธิบายไว้ว่าการประดิษฐ์ท่ารำโดยเฉพาะที่เป็นลักษณะการตีบทหรือใช้ภาษานาฏศิลป์ในท่ารำไทยที่เป็นแบบแผนมาตั้งแต่ดั้งเดิมจะมีท่าบังคับและท่าตายตัว ซึ่งจะมีกระบวนการประดิษฐ์ให้เหมาะสมสวยงามที่ต้องคำนึงถึงสิ่งต่อไปนี้ ได้แก่ 1) จังหวะและทำนองเพลง เชื่องช้าและรวดเร็ว อ่อนหวาน โศกเศร้า คึกคัก ตื่นเต้นหรือสนุกสนาน 2) จังหวะและทำนองเพลง ที่มีสำเนียงต่างชาติ จึงต้องนำเอาลีลาท่ารำของชนชาตินั้น ๆ มาผสม ให้กลมกลืนกับนาฏศิลป์ไทย 3) เมื่อรู้ถึงจังหวะและทำนองของเพลงจึงจะสามารถกำหนดลีลาท่ารำให้เข้ากับทำนองเพลง โดย ยึดหลักความสัมพันธ์ของทำนองเพลงกับท่ารำรวมถึงความสัมพันธ์ของบทร้องกับท่ารำ 4) หากประดิษฐ์ระบำพื้นเมือง ต้องศึกษาท่ารำที่เป็นแม่ท่าหลักของท้องถิ่น แล้วนำมาประดิษฐ์ ลีลาเชื่อมท่ารำให้ครอบคลุมความหมายของเนื้อหาในระบำชุดนั้น ๆ การคิดประดิษฐ์ท่ารำควรคำนึงถึงความมุ่งหมายของระบำรำพ็อนในชุดนั้น ๆ ด้วยในการออกแบบสร้างสรรคกระบวนการท่ารำ (1) ท่าหลัก ใช้ท่าหลักของแม่บทอีสานมาใช้ในท่า สาวลงทุ่ง, กาตากปิก, กินนริชมดอก, ตาข่าตีวัว, พิเภกถวยครุ, มโนราห์, ลำเพลินหงส์ปิ่นวน, แอ้งหย่อนขา (2) ท่าสร้างสรรค เป็นท่ารำที่ใช้ในการแสดงขณะดำเนินทำนองเพลงหลักและการเปลี่ยนตำแหน่งแสดง ท่ารำ มาจากท่าหลักของพ็อนแม่บทอีสานและท่าสร้างสรรค (3) การเคลื่อนไหวและการใช้เวที การเคลื่อนไหวและทิศทางการใช้เวทีในการแสดง เวทีที่ใช้ในการแสดงจะมีขอบเขตที่จำกัด เนื่องจากผู้ชมจะมองเห็นได้เพียงด้านเดียวจากที่นั่งของผู้ที่ชมการแสดง เวทีที่ใช้ในการแสดงจะแบ่งออกเป็น 6 ส่วนแต่ละส่วนจะมีความสำคัญ ซึ่งการเคลื่อนไหวบนเวทีมีลักษณะต่าง ๆ ได้แก่ (1.1) การเคลื่อนไหวเป็นเส้นตรง (1.2) การเคลื่อนไหวเป็นเส้นโค้ง (1.3) การเคลื่อนไหวไปข้างหน้า (1.4) การเคลื่อนไหวพลิกย้อนดั่งนั้นผู้สร้างสรรคจะต้องมีการจัดรูปแบบของการแสดงและการแปรแถวในแต่ละช่วงของการแสดง เพื่อให้เกิดมิติและให้ผู้ชมการแสดงเห็นความลึกและความหลากหลายในการแสดง

ข้อค้นพบ หรือองค์ความรู้ใหม่

งานวิจัยนี้ สะท้อนอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนืออย่างชัดเจน ซึ่งจากผลการวิจัยชุด “การสร้างนาฏศิลป์พื้นบ้านอีสาน ชูเดินดงชมบึงลิง พื้นที่บึงลิงเป็นพื้นที่ที่มีความสำคัญทางวัฒนธรรม องค์ประกอบของนาฏศิลป์พื้นบ้านดั้งเดิม ทั้งท่วงท่าการเดิน จังหวะดนตรี และเครื่องแต่งกาย ล้วนถูกสร้างสรรค์ขึ้นให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมและวิถีชีวิตท้องถิ่น คุณค่าที่แท้จริง ความสำคัญทางวัฒนธรรม และความสามารถในการเป็นเครื่องมือในการสอน เผยแพร่ความรู้ท้องถิ่น และช่วยอนุรักษ์ระบบบ้านในรูปแบบสมัยใหม่ที่เข้าถึงเยาวชนได้ง่ายขึ้น ล้วนได้รับการส่งเสริมจากการวิจัยเชิงคุณภาพและการมีส่วนร่วมของชุมชนในการสร้างสรรค์

ข้อเสนอแนะการวิจัย

1. ข้อเสนอแนะในการนำไปใช้

- 1.1 ควรพัฒนากระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชนท้องถิ่นในการออกแบบท่ารำและดนตรี
- 1.2 ควรจัดทำชุดการแสดงเพื่อการเรียนรู้โดยบูรณาการเข้ากับระบบการศึกษา และสื่อการสอนมัลติมีเดีย

2. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

- 2.1 ควรประเมินผลสัมฤทธิ์การแสดง และความพึงพอใจเพื่อนำไปปรับปรุงผลงาน
- 2.2 ควรบูรณาการการแสดงเข้ากับกิจกรรมท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมในวนอุทยานโกสัมพี

เอกสารอ้างอิง

- การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย. (2541). *แผนปฏิบัติการท่องเที่ยวเชิงนิเวศแห่งชาติ*. กรุงเทพมหานคร กองอนุรักษ์การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย.
- โกวิท ประวาลพฤกษ์ และคณะ. (2545). *สู่การเรียนรู้แท้*. กรุงเทพฯ: สถาบันพัฒนาคุณภาพวิชาการ.
- เฉลย ศุขะวนิช. (2546). *การวิเคราะห์รูปแบบความเป็นครูสู่กระบวนการถ่ายทอดความรู้ของผู้เชี่ยวชาญนาฏศิลป์ไทย*. กรุงเทพมหานคร สถาบันนาฏดุริยางคศิลป์ กรมศิลปากร.
- อมรา กล้าเจริญ. *สุนทรียนาฏศิลป์ไทย*. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
- อุษา สบถุภ. (2545). *การพัฒนาแบบการเรียนการสอนนาฏยศาสตร์ที่ส่งเสริม ความคิดสร้างสรรค์ทางนาฏศิลป์ของผู้เรียนวิชานาฏศิลป์ไทยในสถาบัน อุดมศึกษา*. (วิทยานิพนธ์ครุศาสตรดุษฎีบัณฑิต). กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.